

**Isaak Gottfried Goedtke,
Kirchengeschichte der evangelischen kleinen Städte
im Polnischen Preußen**

herausgegeben von Hans-Christoph Surkau und Martin Conitzer, Hamburg: Verein für Familienforschung in Ost- und Westpreußen 2010. VIII. XXXIX + 316 S. (Sonderschriften des Vereins für Familienforschung in Ost- und Westpreußen e.V. Nr. 112)

Verein für Familienforschung in Ost- und Westpreußen z dużą konsekwencją przybliży współczesnemu czytelnikowi dawne prace historyczne, dotychczas znane tylko wąskiemu gromu specjalistów. Tym razem jest to, wydany pod wspólnym tytułem, zbiór prac Isaaka Gottfrieda Goedtke (1691–1765), poświęconych historii Kościoła luterańskiego w miastach Prus Królewskich od XVI do początków XVIII w.

Rodzina Goedtke pojawiła się w Prusach Książęcych na początku XVII w., z jej grona wyszło kilku duchownych pracujących zarówno w Prusach Książęcych jak i Królewskich (znanych wówczas także jako Prusy Polskie). Nasz autor był synem Christiana Goedtke, duchownego w Chojnicach (1681–1705). Nie poszedł jednak w ślady ojca, z powodów finansowych nie mógł także podjąć planowanej kariery akademickiej, ale został urzędnikiem – sekretarzem miejskim (Notarius) w rodzinnym mieście. Do jego zasług należy zorganizowanie archiwum miejskiego, które częściowo zachowało się po dzień dzisiejszy, obecnie jest przechowywane w Archiwum Państwowym w Bydgoszczy. Zawiedzione nadzieje na zrobienie kariery uniwersyteckiej Isaak Goedtke rekompensował sobie badaniami historycznymi, w czym pomagała mu oczywiście praca jako sekretarza. Jego dorobek jest wart podkreślenia: zawiera jedenaście opublikowanych za życia książek i artykułów, co najmniej dwa rękopisy zostały zniszczone w pożarze miasta w 1742 r., zaś w archiwum w Bydgoszczy znajdują się jeszcze inne Manuskrypty, w tym jego „Dziennik” z lat 1749–1756.

Przewodnim tematem jego naukowo-kronikarskiej działalności była historia Kościoła luterańskiego w Prusach Królewskich. Część publikowanych przezeń prac dotyczy właśnie tego zagadnienia.

Redaktorzy omawianego wydawnictwa zdecydowali podzielić je na trzy części, zawierające rozmaite prace Isaaka Goedtke. W pierwszej zawarte są artykuły poświęcone protestantyzmowi w Człuchowie, opublikowane na łamach wychodzącego w Toruniu „Das Gelahrte Preußen” w 1724 r., oraz dwie prace dotyczące parafii w Malborku, wydane anonimowo i bez jego wiedzy w Lipsku w 1753 r. Co ciekawe, kolejne jego opracowania także ukazały się bez jego wiedzy w Lipsku, dotyczyły Grudziądza, Tczewa, Stargardu, Chojnic, Dzierzgonia, Nowego Stawu, Sztumu, Brodnicy, Mewy, Skarszewów, Debrzna, Czarnego, Białego Boru i jeszcze raz Człuchowa. Jednak okazało się, że Goedtke za ukończone uznał tylko te, odnoszące się do Malborka, Grudziądza i Tczewa. Miasta te zostały opisane według wspólnego wzorca: krótka, zawierająca się w paragrafach historia początków protestantyzmu w Prusach Królewskich, opis podstaw prawnych, na jakich to następowało, oraz to, co najbardziej przyciągało jego uwagę: ewangelicka prezbiterologia w postaci wykazów duszpasterzy oraz – w zależności od posiadanych informacji – ich mniej lub bardziej rozbudowanych życiorysów. Oczywiście trudno oczekiwać od prac powstałych w XVIII w. i mających całkowicie pionierski charakter głębszych analiz czy socjologicznego spojrzenia na wspólnotę wiernych. Autora interesowała faktografia oraz stosunki międzywyznaniowe, ale głównie na płaszczyźnie państwo (władza królewska) – Kościół luterkański. Dzieje luteranizmu, przedstawione w ten sposób, to przede wszystkim obraz „dobrych czasów” za panowania Zygmunta Augusta i Stefana Batorego oraz ograniczanie wcześniej nadanych przywilejów za Zygmunta III oraz po złagodzeniu nacisku na protestantów za panowania Władysława IV, kolejne ograniczanie ich praw za czasów Jana Kazimierza i jego następców, walka gmin o odzyskanie chociaż części wcześniejszych przywilejów, a w końcu o utrzymanie się przy życiu. Każdy zarys historyczny uzupełniał wybór dokumentów z XVI i głównie z XVII w. Natomiast prace dotyczące pozostałych miast, to jedynie lepiej lub gorzej opracowana prezbiterologia.

Takie wydanie pracy, i to w formie anonimowej, nie mogło zadowolić autora. Dalej pracował nad nią, aż do 1760 r., gdy z powodu choroby musiał zaprzestać działalności naukowej, a szybka śmierć nie pozwoliła mu ujrzeć swego dzieła w druku. Nastąpiło to dopiero w pierwszej połowie XIX w., gdy na łamach wschodniopruskich „Preußische Provinzialblätter”, w latach 1839 i 1844, ukazały się ponownie uzupełnione *Kirchengeschichte der Stadt Marienburg* (1839), Tczewa (1844) oraz po raz pierwszy dzieje Kościoła w Star-

gardzie, Chojnicach Dzierzgoniu, Nowym Stawie, Sztumie, Brodnicy, Gniewie, Skarszewach, Debrznie i w Czarnym (1845). Wydania tego dokonał Nathaniel Gottlob Benwitz, kupiec i radca miejski z Chojnic, spokrewniony z rodziną Goedtke. Jednak i one nie ukazały się w wersji, którą zamierzał nadać jej autor – tym razem brakowało dokumentów, które albo zostały celowo opuszczone albo – co bardziej prawdopodobne – po prostu gdzieś zaginęły. A ponieważ w tych artykułach są uzupełnienia wychodzące poza rok 1760, w którym I. Goedtke zakończył swoją pracę, pochodzą one najprawdopodobniej od ich wydawcy Nathaniela Gottloba Benwitza. Publikacje te stanowią drugą część prezentowanej pracy. Natomiast część trzecia, to wydane – jeszcze za życia autora, ale znowu bez jego zgody – przez gdańszczanina Andreama Schlotta, listy duchownych w kilku zachodniopruskich miastach, już bez ich dokładniejszych życiorysów. Jako dodatek – i należy uznać to za słusne posunięcie – wydawcy dołączyli historię parafii w Chojnicach i we wsi Tarnówki w powiecie złotowskim, opublikowane również na łamach „Preußische Provinzialblätter” (1830 i 1837) także przez Nathaniela Gottloba Benwitza, który szeroko wykorzystał do tego celu materiały pozostawione przez I. Goedtkego, i dlatego sekretarza z Chojnic można uznać, co najmniej za ich współautora.

Prezentowane teksty zostały opublikowane w pierwotnej formie, bez uwspółcześnionej ortografii i gramatyki. Natomiast obszernie aneksy źródłowe do niektórych historii parafii umieszczonych w części pierwszej, a napisane po łacinie, zostały przetłumaczone. Jest to niewątpliwie decyzja słuszną, z powodu niezwykle ograniczonej już dzisiaj znajomości tego języka. Niemniej wydawcy zdecydowali się pozostawienie ich także w łacińskim oryginale.

Pracę uzupełnia dobrze opracowana biografia Isaaka Goedtkego, zarys jego twórczości, historyczne wprowadzenie do epok, w których działy się opisywane przez niego wydarzenia, wykazy panujących w tych okresach królów polskich i biskupów w Prusach Królewskich. Całość uzupełnia mapa tychże Prus i indeks nazwisk.

Jedyną rzecz, do której można mieć krytyczne uwagi, stanowi historyczne wprowadzenie wydawców (s. XXIII–XXXII). To, że Isaak Goedtke przywiązywał – na podstawie oficjalnych dokumentów, gdzie znajdowało to silne odbicie – duże znaczenie do walki luteran o swe prawa religijne (niektóre z tych wydarzeń działy się przecież na jego oczach) jest rzeczą oczywistą. To, że prawa te były ograniczane w różny sposób, metodami prawnymi

i pozaprawnymi, jest także kwestią znaną i niepodlegającą dyskusji. Tylko, że wydawcy publikując wstęp, który oczywiście nie może być obszerną historią religii w Prusach Królewskich, skupili się wyłącznie na tym małym obszarze, nie zauważając szerszego kontekstu historycznego odnoszącego się do ówczesnej Europy. Traktują historię ograniczania wolności protestantów w Prusach Królewskich, jakby było to czymś wyjątkowym. Nie widzą choćby problemu praw katolików w ówczesnej części protestanckiej Europy, choćby na terenie Szwecji, Danii. Należy także pamiętać o postawie wobec katolików w Anglii, a potem w amerykańskich koloniach. W sąsiednich Prusach Książęcych postawiona na miejscu katolickiej kaplicy w Świętej Lipce szubienica nikogo wówczas nie dziwiła, pierwszych koncesji katolikom w postaci zgody na założenie parafii w Królewcu elektor Jan Zygmunt udzielił w 1612 r. pod silny naciskiem swojego władcy lennego, króla polskiego – był to jeden z warunków przekazania mu prawa do kuratorstwa nad chorym Albrechtem Fryderykiem, a prawdziwe równouprawnienie katolików w Prusach Wschodnich nastąpiło dopiero po 1850 r., gdy otrzymali nieograniczone niczym prawa budowy własnych świątyń i zakładania szkół na terenach poza Warmią. Naturalnie, w Prusach Królewskich w XVII w., gdzie protestantyzm był jeszcze silny, notujemy wiele przypadków nietolerancji i sporów religijnych. I to zarówno tam, gdzie katolicyzm pozostawał w przewadze wobec luteran, jak i w sytuacji, gdzie dominujący tu luteranie starali się nie pozostawić wiele miejsca bliskiemu konfesyjnie kalwinizmowi (określanemu przecież w dokumentach luterzańskich z XVII wieku jako „seкта”). Jednak, pomimo że bliskość katolicyzmu i protestantyzmu wywoływała dużo napięć, to i tak paradoksalnie, z uwagi na pewną równowagę wpływów i siłę protestantyzmu, stosunki międzywyznaniowe układały się w Prusach Królewskich lepiej niż na innych ziemiach Królestwa Polskiego, zwłaszcza Mazowszu i Małopolsce. Autorzy nie zwracają także uwagi, na to, co działo się w Europie w czasie Wojny Trzydziestoletniej i jakie w drugiej połowie XVII wieku były jej następstwa na płaszczyźnie wyznaniowej. Nie przywiązują zupełnie wagi do tego, jaki wymiar religijny, także w Polsce, miała druga wojna szwedzka i jakie wywołała następstwa wobec innych grup wyznaniowych, w tym oczywiście także luteranów, kojarzonych teraz z najeźdźcami szwedzkimi. Zaś sprowadzenie kwestii konfederacji barskiej do przeciwstawienia się tylko i wyłącznie ustaleniom „Traktatu Warszawskiego” z 1768 roku, nadaniu praw „innowiercom” i wyprowadzeniu bezpośrednio z tego pierwszego rozbioru Polski, jest nieuprawnionym historycznie uproszczeniem (s. XXXI). Wszystko to kieruje

nas w stronę konieczności opracowania na nowo dziejów religijnych (także protestantyzmu) na terenach wyznaniowo i narodowo mieszanych, z zastosowaniem już współczesnych metod badawczych, wolnych od dawnych stereotypów i uproszczeń, nieuwzględniających „protestanckiego” „katolickiego”, „polskiego” czy „niemieckiego” punktu widzenia (zob. także dobrze dokonane ostatnio w sposób popularny podsumowanie problematyki konfesyjnej w Prusach Królewskich, S. Kościelak, *Dzieje wyznaniowe Prus Królewskich w XVI–XVIII w.*, w: *Prusy Królewskie. Społeczeństwo–Kultura–Gospodarka 1454–1772. Szkice z dziejów*, pod red. E. Kizika, Gdańsk 2012, s. 204–263, szkoda tylko, że omawiana praca Isaaka Goedtkego nie została ujęta w wykazie literatury).

Niemniej, niezależnie od tych uwag edytorskich, wydanie dzieł Isaaka Goedtkego było ze wszech miar celowe, ułatwia bowiem dostęp, nie tylko zawodowym historykom, do cennych opracowań źródłowych.

Grzegorz Jasiński